

Іван РОМАНЮК

*доктор історичних наук, професор кафедри історії і культури України
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського,
м. Вінниця*

Людмила РОМАНЕЦЬ

*кандидат історичних наук, голова циклової комісії суспільних дисциплін
Вінницького коледжу Національного університету харчових технологій,
м. Вінниця*

РЕПРЕСИВНА ПОЛІТИКА СИСТЕМИ

В КІНЦІ 1930-х рр. НА ВІННИЧЧИНІ

Великий терор – найменування періоду в історії СРСР (1937–1938 роки), коли сталінські репресії були різко посилені й доведені до максимуму своєї інтенсивності. Інша поширена назва цього історичного періоду, «Єжовщина», пов'язана з тим, що керівником народного комісаріату внутрішніх справ у той час був Микола Єжов.

«Великий терор» отримав назву за книжкою Роберта Конквеста The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties (1968) «Великий терор: сталінські чистки 30-х років».

Масовий терор періоду здійснювався тодішньою владою країни на всій території СРСР, а також в Монголії і Туві, на підставі «спущених на місця» Миколою Єжовим цифр «планових завдань» по виявленню й покаранню так званих «ворогів народу».

У ході компанії до арештованих якнайширше застосовувалися катування, вироки до розстрілу, що не підлягали оскарженню виносилися найчастіше без усякого суду й негайно проводилися у виконання.

Родичі репресованих піддавалися репресіями за один тільки факт свого споріднення з ними; діти, що залишилися без батьків, репресованих містилися в спеціальні «дитячі будинки для дітей ворогів народу».

З огляду на обсяг трагедії, яка відбулась на території Вінницької області за часів «великого терору», дослідження його причин, передумов та наслідків є важливим для розвитку сучасної політичної та історичної науки. А отже, тема даної статті є досить актуальною та має велике практичне значення. Метою публікації є вивчення становища на Вінниччині часів «великого терору» 1937–1938 років.

В радянський період історія України інтерпретувалися як регіональний варіант російської історії, де головною темою було вивчення «віковічних прагнень українців до дружби з великим російським народом». Всі події і постаті української історії, що не вкладалися у подану схему, підлягали нещадному осудженню. Так, довгі роки замовчувалися проблеми створення та функціонування системи політичного контролю за громадянами СРСР, переслідування інакомислячих. Це призвело до надзвичайної актуалізації, а згодом і політизації цієї наукової проблеми за незалежності України. Дослідження політичних репресій стало однією із соціально значущих проблем [1].

В контексті процесу політичних домовленостей розпочалася Державна програма «Реабілітовані історією», ініційована Інститутом історії України НАН України, Службою безпеки України, Українським культурно-просвітницьким товариством «Меморіал» ім. В. Стуса. В постанові Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. зазначалося, що «...в умовах національного і культурного відродження України, розбудови її державності виняткового значення набувають питання глибокого і всебічного вивчення національної історії, особливо тих її сторінок, які протягом тривалого часу невинувато замовчувалися». Науково-дослідницька програма «Реабілітовані історією» передбачала вивчення регіональних особливостей політичних репресій радянської доби [3].

Одним з пріоритетних напрямів наукових досліджень на початку 1990-х рр. в українській історіографії стала проблема «...створення та функціонування тоталітарної системи в Україні» [6]. Науковий доробок даної теми можна звести до наступних проблем – впровадження сталінської моделі соціалізму в Україні, політичні репресії як засіб управління суспільством та радянські спецслужби як один із дієвих інструментів побудови радянського суспільства.

Сучасний етап української історіографії пов'язаний з позитивними змінами у доступі до інформації, яка надає унікальну можливість на підставі архівних документів і матеріалів розгорнути плюралізм поглядів у висвітленні історичних подій, зокрема за часів «великого терору» 1936–1938 років. Варто назвати праці вітчизняних науковців, а саме: І. Біласа, С. Білоконя, І. Винниченка, В. Даниленка, Г. Касьянова, С. Кульчицького, В. Ченцова, Ю. Шаповала, Б. Яроша. На думку упорядників бібліографічного покажчика «Політичні репресії в Україні (1917-1980 рр.)», наукові розробки цих авторів подають «панорамне бачення та аналіз радянського тоталітаризму в Україні» і, безперечно, привертають увагу [2].

Ідеологія політичного терору, механізм його реалізації докладно висвітлені у колективній монографії «Політичний терор і тероризм в Україні», регіональних дослідженнях з науково-документальної серії «Реабілітовані історією» [3], знайшли своє продовження в глибоких наукових розвідках О. Бажана, В. Васильєва, Р. Подкура та інших [4]. Названі вище автори, значною мірою, висвітлюють маловідомі сторінки історії та викривають злочинну діяльність сталінського тоталітарного режиму.

У наукових і краєзнавчих працях, що стосуються Вінниччини, дослідники В. Васильєв, В. Волощук, А. Давидюк, К. Завальнюк, С. Калитко, П. Кравченко, І. Мазило, О. Лошицький, А. Малигін, П. Павлович, І. Паламар, Р. Подкур та ін. зібрили величезний масив фактичного матеріалу, розкрили механізми

застосування репресій, назвали прізвища виконавців та визначили кількісні показники репресованих громадян краю [5].

Серед істориків тривають суперечки про конкретні причини і цілі «великого терору». Більшість дотримуються думки про те, що в 1936-1938 роках найвище політичне керівництво СРСР на чолі зі Сталіним вирішило знищити всіх політичних супротивників режиму. Спеціально слід підкреслити – не лише реальних, а й потенційних. Одночасно за допомогою терору здійснювалася «кадрова ротація» у всіх ланках управління країною [7, с. 188].

Часові межі сталінського «великого терору» історики визначають по-різному. Офіційно його початок поклало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року «Про антирадянські елементи», а кінець – директиви цього ж партійного органу в листопаді 1938 року. За цей час на Вінниччині НКВД репресувало 20 001 людину. Жорстока коса тоталітарного режиму клала в трагічні покоси за національною, професійною ознаками – чоловіків, їхніх дружин, дітей. Арешти, переселення, табори, торттури, розстріли невинних... На Вінницьку область були визначені навіть «ліміти» - скільки розстріляти, скільки репресувати – керівники області рапортували про «перевиконання планів». А потім і цих діячів також розстріляли – як винних у репресіях... [2, с.17].

Серед істориків, які займаються дослідженням цього періоду Радянської історії не існує одностайності щодо причини сталінського терору. Більшість, однак, дотримуються думки, що репресії були спричинені низкою різних факторів і являли собою процес встановлення тоталітарного режиму в СРСР. Одними з основних передумов терору визначили такі, як боротьба з проявами невдоволення «п'ятої колони», і передусім намаганням Сталіна та його оточення позбутися політичних супротивників режиму країні. Нова хвиля репресій середини 30-х років збіглася з процесом індустріалізації країни. Деякі невдачі в процесі втілення в життя перших п'ятирічних планів були покладені на переважно уявлений спротив внутрішніх ворогів та націоналістичних елементів.

Хоча червоний терор застосовувався більшовицькою владою проти власного населення майже з моменту приходу до влади, в середині 1930-х років репресії почали розповсюджуватися не тільки проти незначної кількості реальних ворогів режиму, але також і на потенційних ворогів, які в переважній більшості виявилися невинним населенням багатьох сіл і міст країни [8, с. 27].

Пік «великого терору» в Україні розпочався з репресій в управлінських структурах у другій половині 1936 р. Стосувалося це і Вінницької області, в якій з кінця 1936 р. по травень 1937 р. органами НКВС було заарештовано 600 осіб, яких обвинувачували в «контрреволюційній» та антирадянській діяльності. Співробітники Вінницького УНКВС змусили їх дати свідчення проти обласного керівництва [9, с. 112].

У серпні 1937 р. на пленумі ЦК КП(б)У піддали нищівні критиці першого секретаря Вінницького обкому КП(б)У В. Чернявського, якого звинуватили в оточенні себе ворогами народу. С. Косіор 16–17 серпня 1937 р. повторив ці звинувачення на пленумі Вінницького обкому партії і заявив, що 16 чоловік зі складу обкому заарештовані й виключені з партії. А 1 вересня 1937 р. був заарештований і сам В. Чернявський [10, с. 125].

Обвинувачення у його адресу логічно вписуватися і відповідали процесам, що відбувались у СРСР. Стверджувалось, що разом з секретарем ЦК КП(б)У М. Хатаєвичем, В. Чернявський створив організацію «правих» (термін, який з'явився в 1928 р. під час внутріпартійної боротьби Сталіна з «групою М. Бухаріна»), які ставили за мету ліквідацію колгоспного ладу, займались «шкідництвом» у сільському господарстві й хотіли за допомогою насильства повалити радянське керівництво на чолі зі Сталіним. Доля керівника Вінниччини була вирішена: у кінці 1937 р. В. Чернявський був розстріляний.

У черговий раз розвій «великого терору» в СРСР стимулювало рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи». У надісланій секретарям обкомів, крайкомів, ЦК республіканських компартій

телеграмі пропонувалося «... узяти на облік усіх куркулів, що повернулись на батьківщину, і карних злочинців з тим, щоб найворожіші з них були негайно розстріляні в порядку адміністративного переведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все-таки ворожі елементи, були переписані й вислані до районів за вказівками НКВС.ЦК ВКП(б) пропонує у п'ятиденний строк подати до ЦК склад трійок, а також кількість осіб, що підлягають розстрілу, так само й кількість тих, хто підлягає засланню»[11].

Наркому внутрішніх справ І. Леплевському доручили негайно направити оперативну директиву по лінії НКВС УРСР [29]. Пізно ввечері, о 22 год. 30 хв., того ж дня в нарком внутрішніх справ УРСР отримав телеграму №11924 за підписом М. Єжова. Нарком внутрішніх справ СРСР вимагав від начальника УНКВС країв та областей взяти на облік куркулів і кримінальників і розділити їх на 2 категорії: в першу – мали потрапити найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту та розстрілу у порядку адміністративного проведення їх справ через «трійки». В другу – менш активні ворожі елементи, що підлягають висиланню в райони за вказівкою НКВС СРСР. До 8 липня 1937 р. І. Леплевський мав надати кількість осіб 1 та 2 категорій з визначенням окремо куркулів та кримінальників [12].

Головну роль у проведенні арештів зіграли міжрайонні оперативні групи чекістів, створені в колишніх окружних центрах і великих населених пунктах. Очолювали групи відповідальні співробітники облуправління НКВС, начальники міськрайвідділів чи окрвідділів. Арештованих відвозили у в'язниці чи брали під варту в місцях розташування чекістських груп.

На території республіки створювалися 45 міжрайонних оперативних груп ГУГБ НКВС України. У Вінницькій області їх було сформовано сім і місцями їх дислокації визначалися Вінниця, Бердичів, Шепетівка, Тульчин, Проскурів, Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський.

Політбюро ЦК ВКП(б) 31 липня 1937 р. затвердило проект оперативного наказу №00447 НКВС СРСР «Про операції щодо репресій колишніх куркулів, кримінальних елементів та ін. антирадянських елементів». У наказі зазначалося, що операція в Україні повинна початися 5 серпня і продовжуватися чотири місяці. Всі, хто підлягав репресіям, розбивалися на дві категорії: перша – негайний арешт і розстріл, друга – ув'язнення в табори чи тюрми терміном від 8 до 10 років. Всього планувалося заарештувати в СРСР 259450 чоловік, з них 72950 – розстріляти. Ліміт, виділений для Вінницької області за оперативним наказом №00447 спочатку передбачав арешт 4 000 осіб, з них по першій категорії (розстріл) мало пройти 1000 чол., по другій – 3000 чол. Але завдяки клопотанням керівництва НКВС Вінницької області ліміти збільшилися до 6300 осіб, у тому числі за 1-ю категорією – 2200 чол., за 2-ю – 4100 чол. На 7 листопада 1937 р. заарештували 5502 особи, з них «трійка» засудила 4633 чол. За вироком обласного позасудового органу розстріляли 1592 чол. [13, арк. 152].

Персональний склад «трійки» Вінницької області був затверджений Політбюро ЦК ВКП(б) 23 липня 1937 р. До «трійки» увійшли начальник УНКВС капітан державної безпеки Г. Гришин, перший секретар обкому КП(б)У В. Чернявський і обласний прокурор О. Ярошевський, секретарем став сержант державної безпеки Гольштейн. З 5 серпня 1937 р. вона розпочала роботу, здійснюючи масові політичні репресії. На першому засіданні, крім зазначених осіб, був присутній заступник наркома НКВС СРСР комісар держбезпеки 2-го рангу Л. Бельський, який налаштував «трійку» на безкомпромісну боротьбу з «ворогами радянського народу». На цьому засіданні було розглянуто 34 слідчих справи, що були «успішно» закінчені співробітниками управління НКВС Вінницької області. Громадяни, що проходили по справам, обвинувачувались в контрреволюційній, диверсійній та підривної діяльності. На підставі «законного» рішення, всі тридцять чотири особи були визнанні винними в

інкримінованих їх злочинних діяннях, тридцять одному з них була визначена вища міра покарання – розстріл, а трьом – тривалі строки позбавлення волі у виправно-трудовах таборах [13, арк. 187].

В такій конструкції представники гілок державної влади та партійного апарату були рівні. Навіть тоді, коли члени «трійки» (зокрема В. Чернявський, Г. Гришин та інші) ставали жертвами терору, їх судили як окремих осіб, а не представників партійно-державного апарату.

Окрім «трійок», на території області діяли так звана «двійка». Для прискорення реалізації «польської операції» оперативний наказ наркома НКВС СРСР №00485 передбачала створення «двійки» з начальника місцевого управління НКВС та прокурора регіону.

На початку січня 1938 р. керівництво УНКВС у Вінницькій області прозвітувало про свою роботу з 1 липня 1937 р. по 10 січня 1938 р. Всього в області заарештували 18 тис. 48 чол. В період проведення масових репресивних операцій у 1937 – 1938 рр. УНКВС по Вінницькій області репресувало 20 001 громадян, з них розстріляно 13475 осіб. [14, арк. 197].

Отже, комуністичний режим, що перманентно застосовував насильство до середини 30-х років стосовно різноманітних верств суспільства, у 1937–1938 рр. з метою унеможливлення виникнення «п'ятої колони» посилив тотальний терор, що торкнувся усіх категорій населення, внаслідок чого українська нація зазнала величезних демографічних втрат та деформації морально-етичних відносин.

Список використаних джерел та літератури:

1. Васильєв В. Україна в політиці керівництва СРСР напередодні Другої світової війни // Український історичний журнал. – 2005. – №1. – С. 4–15.
2. Політичні репресії в Україні (1917–1980 рр.). Бібліографічний покажчик / Авт. вст. статей: С. Білоконь, Р. Подкур, О. Рубльов. – Житомир: «Полісся», 2007. – 456 с.

3. Реабілітовані історією: у двадцяти семи томах. Вінницька область / Редакція тому: І.С. Гамрецький (голова), В.П. Лациба та ін. – Кн. 1. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2006, – 908 с.

4. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси / Д.В. Архирейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолій. – К.: Наук. Думка, 2002. – 952 с.

5. Книга Пам'яті України. Вінницька область. – У 9-и т. / Гол. редколегії М.М. Ільчук (1; 2; 7 тт.). – К.: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1994 – 1997. – С. 618.

6. Драган А. Пам'ятаймо про Вінницю / А.Драган. – Вінниця, 1992. – С.45.

7. Косик В. Перші відомості на заході про масові розстріли у Вінниці в 1937–1938 рр. // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті». – Вінниця, 2002. – С.187–191.

8. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 185.

9. Лошицький О. «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937-1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК-ГПУ – НУВС-КГБ. – №1 / 2. – 1998. – С. 193.

10. Хлевнюк О. Управлениегосударственным террором // Свободная мысль. – 1994. – Май. – №7–8. – С. 125.

11. Державний архів Вінницької області (далі ДАВіО). – .Р – 6023. Оп. 4. – Спр. 18696. – 210 арк.; Спр. 4654 – 290 арк.

12. Народовбивство в Україні: Офіційні матеріали про масовий терор у Вінниці. – Львів, 1995. – 263 с.

13. ДАВіО. – Ф.Р- 6023. – Оп.4. – Спр.21115. – 310 арк.

14. ДАВіО. – Ф.Р- 6023. – Оп.4. – Спр.18696. – 210 арк.; Спр.4654. – 290 арк.

Резюме. В статті висвітлено особливості політичного терору та механізм його реалізації на Вінниччині, кількісні показники репресованих громадян краю 1937–1938 рр.

Ключові слова: терор, репресії, «ворог народу», катування, вирок, ідеологія.